



**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Fizjonomia miast arabskich

Author: Elżbieta Zuzańska-Żyśko

Citation style: Zuzańska-Żyśko Elżbieta. (2008). Fizjonomia miast arabskich. "Acta Geographica Silesiana" ([T.] 3 (2008), s. 61-66).



Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).



UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH



Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Elżbieta Zuzańska-Żyśko

Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec

FIZJONOMIA MIAST ARABSKICH

Зузаньска-Жисько Е. **Физиономия арабских городов.** Рассматриваются факторы возникновения городов в регионах, находящихся под влиянием культуры ислама. Показаны характерные черты этих городов общие с миром ислама. Учтена пространственная структура, внешний вид жилых домов, религиозная архитектура, а также положение арабского базара.

Zuzańska-Żyśko E. **Features of Arabic towns.** The article presents features determining formation of towns in the areas influenced by the Islamic culture. It shows characteristics of towns, typical for the whole Islamic world. It includes spatial layout, outlook of dwellings, sacred architecture and a layout of a typical Arabic bazaar.

Zarys treści

Artykuł omawia czynniki powstawania miast na obszarach będących pod wpływem kultury muzułmańskiej. Ukazuje charakterystyczne cechy miast wspólne dla całego świata islamu. Uwzględnia strukturę przestrzenną, wygląd budynków mieszkalnych, architekturę religijną oraz układ bazaru arabskiego.

Rozpatrując termin miasto, trudno jednoznacznie określić, co należy pod tym pojęciem rozumieć. Wynika to z faktu, że miasta są bardzo zróżnicowane, zarówno pod względem wielkości, funkcji, a także wyglądu. Każdy ośrodek miejski ma specyficzną historię, uwarunkowaną wieloma nakładającymi się czynnikami, a jego funkcje czy fizjonomia zależą od warunków topograficznych, głównie ukształtowania terenu, położenia geograficznego i komunikacyjnego, klimatu oraz od sytuacji społeczno-gospodarczej obszaru, w którym się rozwija. Wyróżnia się cztery podstawowe kryteria wydzielenia miast: prawno-administracyjne, wielkościowe (zwane także ludnościowym lub statystycznym), funkcjonalne oraz fizjonomiczne, określane jako architektoniczne lub krajobrazowe (ZDROJEWSKI, 1994, LISZEWSKI, MAIK, 2000). To ostatnie odnosi się do wyglądu miast, głównie charakteru zabudowy i układu przestrzennego. Przyjeżdżając do jakiegoś miasta zazwyczaj nie znamy jego liczby ludności ani funkcji, ale możemy określić jego cechy zewnętrzne, kolorystykę, wysokość budynków i ocenić strukturę przestrzenną. LESZCZYCKI (1932) uważa, że studium fizjonomii miasta powinno uwzględniać cztery grupy cech:

1. ulice i drogi (układ, szerokość, materiał budulcowy, funkcjonalność, intensywność ruchu),
2. fizjonomię budynków (liczba pięter, materiał budowlany, forma pokrycia ścian i kolor, kształt i materiał pokrycia dachu, typ budynków według planu poziomego i stylu budowy),
3. użyteczność i funkcjonalność budynków (gmachy monumentalne – świątynie, zamki i pałace, mury miejskie, budynki reprezentacyjne, zabytki architektoniczne, budynki publiczne: urzędy, szkoły, szpitale itd., przemysłowe: fabryki, warsztaty rzemieślnicze, magazyny, budynki wystawowe, mieszkalne: wille, domy jednorodzinne, kamienice czynszowe, domy koszarowe, kolonie robotnicze i fabryczne, itd, pozostałe budynki),
4. powierzchnie niezabudowane (wody, nieużytki, zieleńce, boiska sportowe, cmentarze, place oraz działki pod różną działalność, np. handlową, przemysłową, budowlaną).

Z uwagi na zróżnicowanie miast na świecie, które jednak powstawały w zbliżonym czasie i pod wpływem tej samej kultury lub religii, wyróżnia się kilka typów fizjonomicznych: miasta starożytne, europejskie, chińskie, amerykańskie, indyjskie, rosyjskie, a nawet socjalistyczne czy globalne.

Celem niniejszego opracowania jest ukazanie pewnych charakterystycznych fizjonomicznych cech miast powstałych w kręgu kultury muzułmańskiej, często określanymi jako miasta arabskie. Termin ten nie jest jednoznaczny. Arabia początkowo oznaczała północną część Półwyspu Arabskiego, a następnie całe jego teryto-

rium. Wybrzeża i tereny położone w zasięgu rzek nazywane były Arabią urodzajną lub „szczęśliwą” (*Arabia felix*), z kolei w głębi lądu – Arabią pustynną (*Arabia deserta*) (KOPALIŃSKI, 1985). Ma to swoje uzasadnienie w położeniu geograficznym miast, będących przedmiotem rozważań. Większość z nich znajduje się na obszarach pustynnych i półpustynnych z roczną sumą opadów nieprzekraczającą 200 mm, jak np. w Damaszku w Syrii (ROŚCISZEWSKI, 1989). Innymi czynnikami ograniczającymi powstawanie miast są: wysoka temperatura i duże amplitudy dobowe, silne wiatry na otwartych przestrzeniach, a także brak wody i słabe gleby. Można postawić pytanie: dlaczego na tak niesprzyjającym terenie powstawały miasta, które należą zarazem do najstarszych ośrodków osadniczych świata?

Trudno jednoznacznie na nie odpowiedzieć. Jednym z czynników był rozwój cywilizacji potamicznej w dorzeczu Tygrysu i Eufratu (Mezopotamia). Na tym obszarze miały miejsce pierwsze procesy urbanizacyjne i powstawały pierwsze miasta (ROAF, 1998). Zgodnie z koncepcją dyfuzyjną analizowany obszar był miejscem źródłowym wysoko rozwiniętej kultury i gospodarki, z której wzorce miejskie przenosiły się na inne tereny (MAIK, 1992). Wpływy te docierały do basenu Morza Śródziemnego i na Wyżynę Irańską. Innym czynnikiem były względy społeczno-gospodarcze. Miasta zakładano na skrzyżowaniach ważnych szlaków handlowych, głównie związanych z wędrówką karawan przewożących m. in. mirrę, kadzidło, przyprawę, złoto, a także kamienie szlachetne, a później także tkaniny (w tym jedwab z dalekich Chin). Półwysep Arabski odgrywał ważną rolę w handlu pomiędzy Europą i Azją (PONNARATT, 2001). Przykładowym miastem tego typu było np. Shibam w Jemenie, leżące na szlaku kadzidlany, Samarkanda w Uzbekistanie leżąca na szlaku jedwabnym, czy wiele starożytnych miast Zatoki Perskiej, leżących na tzw. szlaku morskim, za pośrednictwem którego sprowadzano miedź, złoto, lapis, kość słoniową oraz „rybie oczy” (tak nazywano perły). Kolejnym czynnikiem warunkującym dzisiejszy układ przestrzenny i wygląd miast arabskich, był rozwój religii. Początkowo w czasach starożytnych czczono wielu bogów, np. w Babilonie istniał kult boga Marduka. Ale najważniejszą rolę odegrał rozwój islamu i ekspansja arabska. Następstwem tego był podbój przez Arabów terenów na całym Bliskim Wschodzie, w Afryce Północnej, a nawet na Półwyspie Iberyjskim. Ekspansja ta trwała przez stulecia, dzięki czemu obecnie tereny te należą do świata muzułmańskiego, z wy-

jątkiem Hiszpanii, z której Arabowie zostali wyparci. Współcześnie kraje arabskie to takie, w których znaczną część ludności stanowią Arabowie lub które są związane z Arabami. Trzeba tu jednak uwzględnić kryteria językowe, historyczne, kulturowe i polityczne. Pojęcie Arabii lub krajów arabskich jest bardzo szerokie. Szacuje się, że na świecie ponad 200 mln ludzi posługuje się językiem arabskim, chociaż nie wszyscy są Arabami. Wyznawcy islamu to również Persowie, Turcy, Tadżykowie i inne grupy etniczne. Wszystkich tych ludzi, a także miasta przez nich zamieszkivane, niezależnie czy opisujemy miasta syryjskie, jemeńskie, egipskie czy marokańskie, łączy religia, wnikaćca wyraźnie w codzienne życie, zwyczaje i kultura oraz prawo islamu. Kraje arabskie tworzą grupę 21 państw – azjatyckich¹ (Bliski Wschód i Azja Środkowa) i afrykańskich² (Afryka Północna).

Rozpatrując wygląd miast, które powstały na tym obszarze, a także różne kryteria kulturowe, DZIUBIŃSKI (1991) wydzielił trzy typy miast 1) arabskie: Półwysep Arabski, Afryka Północna, 2) perskie: wschodnia Anatolia, Turkiestan, Persja, Afganistan aż po północne Indie, 3) turecko-osmańskie: Azja Mniejsza, Bliski Wschód, Półwysep Bałkański.

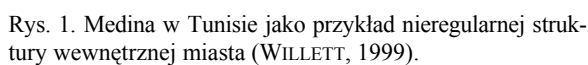
Podboje muzułmańskie wczesnego średniowiecza przyniosły zmianę struktury urbanistycznej i typów miast. Małe miasta, związane z rolnictwem przestały istnieć, a pozostały ośrodki średnie i duże, o funkcjach gospodarczych, administracyjnych i politycznych. Muzułmanie osiedlali się w podbitych miastach początkowo w odrębnych dzielnicach, czasami adoptowali całe miasto starożytne na podbitym obszarze, łącznie z jego murami, gdzie na miejscu rynku (agory lub forum) budowali meczet, jak np. w Aleppo w Syrii. Adoptowali też wiele budynków z architektury hellenistycznej i rzymskiej (DZIUBIŃSKI, 1991).

Rozpatrując miasta arabskie jako całość dziedzictwa kultury islamu, można wyróżnić w nich pewne wspólne, a zarazem charakterystyczne cechy fizjonomiczne, nie występujące w innych częściach świata. To czyni je odmiennymi i w pewnym sensie orientalnymi, a przez to niezwykle atrakcyjnymi dla współczesnej turystyki.

¹ Arabia Saudyjska, Jemen, Oman, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Bahrajn, Katar, Kuwejt, Irak, Iran, Syria, Jordania, Liban, Palestyna (autonomia).

² Egipt, Tunezja, Libia, Algieria, Maroko, Sahara Zachodnia, Mauretania, Sudan, Komory.

³ Miasta te uważa się za najstarsze i jednocześnie najdłużej zamieszkiwane przez ludzi.



Kolorystyka miast. Koloryt miast arabskich zależy przede wszystkim od materiału budulcowego. Z jednej strony dominują w nich odcienie beżu, brązu, szarości i żółci, przechodzące o zachodzie słońca w kolor pomarańczowy, czerwony lub złoty. Z drugiej zaś często spotyka się kolor biały lub szaro-biały z elementami niebieskimi lub turkusowymi. W głównej mierze zależy to od dostępności budulca, którym głównie jest ziemia, kamień – często skala wapienna oraz cegły mułowe⁴. Początkowo cegły formowano ręcznie. Obecnie wykorzystuje się prostokątne formy. Zaprawę stanowi mieszanina mułu i siewki słomy z wodą. Siewka chroni cegły przed pękaniem w procesie suszenia, który trwa kilka tygodni na słońcu. Dlatego produkuje się je latem, kiedy jest małe prawdopodobieństwo opadów i zarazem istnieje duży dostatek słomy po żniwach. Również obecnie cegły mułowe są standardowym materiałem budulcowym na Bliskim Wschodzie i to nie

⁴ Na podstawie cegieł mułowych przebadanych metodami C^{12} i C^{14} archeolodzy stwierdzili, że najstarszą osadą o charakterze miejskim jest Jerycho. Znalezione tam cegły datuje się na 9000–7800 lat p.n.e. (ROAF, 1998)

tylko dlatego, że są tanie, ale także dlatego, że są bardzo funkcjonalne w tej strefie klimatycznej. Dobrze izolują temperaturę, tj. utrzymują chłód latem i ciepło zimą. Poza tym wygłuszają dźwięki i są antyalergiczne. Jednocześnie nadają miasutom, a także wsiom, różne odcienie brązu. Często domy bieli się, co powoduje większe albedo. Okiennice i drzwi dla kontrastu maluje się z kolei na niebiesko lub turkusowo, co ma wymiar symboliczny, a dodatkowo praktyczny – odstrasza owady. Wówczas miasta uzyskują jasną barwę, która kontrastuje z pustynnym lub półpustynnym krajobrazem. Są jednak miasta, jak np. syryjskie Aleppo, które swój białoszary kolor zawdzięczają lokalnym kamieniołomom wapienia. Oczywiście ten budulec jest bardziej odporny w porównaniu z cegłą mułową, ale znacznie trudniejszy w obróbce, a także droższy.

Istnieją również miasta w świecie arabskim, których domy i mury maluje się od wieków na jeden niezmienny kolor. Przykładem mogą tu być dwa miasta marokańskie – Szewszavan⁵, gdzie domy mają kolor błękitny oraz Marakesz, w którym nawet nowe budynki hotelowe muszą dostosować się do panującego w mieście koloru ochry. Jest to odcień czerwieni, pomarańczu i brązu, porównywalny w Polsce z kolorem cegły czy dachówki. Widok całego miasta i murów miejskich w jednym kolorze, w połączeniu z labiryntem krętych i wąskich uliczek powoduje, że człowiek czuje się jakby w innej epoce historycznej. Wiele miast arabskich łączy w sobie kolorystykę różnych odcieni beżu, bieli, a nawet niebieskiego. To czyni je w odbiorze zewnętrznym „magicznymi” i egzotycznymi. Miasto arabskie o zachodzie słońca, uzyskując złoto-pomarańczowy odcień, stwarza niepowtarzalny widok.

Fizjonomia budynków mieszkalnych. Jak już wspomniano, wiele budowli w miastach muzułmańskich w Azji Zachodniej, Środkowej i Afryce Północnej przejętych zostało z architektury hellenistycznej i rzymskiej. Dotyczy to zwłaszcza domu mieszkalnego, gdzie pomieszczenia zgrupowane są wokół małego dziedzińca zazwyczaj z fontanną lub drzewem w części centralnej. Ten typ budynku mieszkalnego praktycznie od 5 tysięcy lat nie uległ większym zmianom (WILLET, 1999). Wewnętrzny dziedziniec pełni rolę „studni powietrza” w nocy, szczególnie w rejonach o klimacie suchym i gorącym. Z kolei w dzień, z powodu braku okien lub ich niewielkiej liczby pełni on rolę „studni światła”. Okna są niewielkie

i znajdują się powyżej linii wzroku. W praktyce występują od pierwszego piętra. Ma to na celu ochronę prywatności przed światem zewnętrznym. Okna zazwyczaj są prostokątne, ale w zależności od tradycji i kultury w różnych państwach, mogą przybierać kształty łukowate i wąskie. Czasami wokół okien, jak np. w Jemenie, wykonuje się ornamenty w kolorze białym. Często budynki mają różną wysokość pomieszczeń wewnętrznych, przez co okna usytuowane są na różnych wysokościach. Piętra oddzielone bywają ozdobnymi ornamentami. Z uwagi na gorący klimat, a także na zwyczaje i przekonania religijne, w oknach można zobaczyć drewniane, ażurowe kratownice zwane maszrabijami. Często mają one kolor brązowy lub niebieski.

Dekoracje budynków ograniczają się wyłącznie do wewnętrznej części domu lub dziedzińca, a nie – jak w Europie – do fasady. Od strony ulicy zazwyczaj budynek składa się z gładkiej ściany z drzwiami wejściowymi. Jest to zgodne z filozofią muzułmańskiego świata, według której luksus to rzecz prywatna. Wszystkie pozostałe otwory są małe lub zakratowane, co z kolei wyraża typowy dla społeczeństw islamu rozdział między życiem prywatnym i publicznym. Całość domostwa otoczona jest wysokim murem nawet powyżej 2 m (LESZCZYCKI, 1950). Domy mają płaskie dachy, które często są wielofunkcyjne. Służą do spania, wieszania prania, a także gromadzenia śmieci. W Kairze z większości dachów wystają druty zbrojeniowe, co jest pochodną braku prawa budowlanego. W Egipcie płaci się podatek od dachu, a wystające druty świadczą, że jest on w ciągłej budowie. Sprawia to dość dziwne wrażenie dla Europejczyka.

Architektura religijna. W VII w. n. e. Bliski Wschód, Afryka Północna, Hiszpania oraz północne Indie przeszły pod kontrolę islamu. Ten fakt miał ogromny wpływ na kulturę, architekturę i sztukę, a więc także na wygląd miast. Cały obszar znalazł się w strefie wpływu stylów muzułmańskich. Z jednej strony architektura ta przejawia się w surowym stylu np. meczetów, z drugiej kontrastuje z pełnymi przepychu budowlami Turków osmańskich, czy bogatymi zdobieniami budowli irackich, które są związane ze stylami ówczesnej Persji.

W całym świecie muzułmańskim charakterystyczną budowlą religijną jest meczet – świątynia, w której modlą się wierni. Z zewnątrz jest to budowla skromna, z dachem w kształcie kopuły. Meczet składa się zazwyczaj z prostokątnego dziedzińca otoczonego podcieniami, który służy do

⁵ Chefchaouen.

modlitwy. Przed wejściem usytuowana jest fontanna do rytualnej ablucji, a więc do obmycia przed modlitwą. Wewnątrz znajduje się sala modlitewna, w której nie ma ławek, a na posadzce leżą dywany. Do meczetu wchodzi się boso. Symbolizuje to czystość. Islam nie egzemplifikuje Boga, nie można przedstawiać go w postaci ludzkiej. Stąd zauważa się jedynie zdobienia w formie motywów roślinnych lub ornamenty geometryczne, które wykonywane są ze szczególną starannością. Przybierają one różną postać. Są to freski, malowidła, płaskorzeźby często wykonywane w gipsie, różnokolorowe mozaiki, a także werse-ty z Koranu, oczywiście zapisane po arabsku. Dla muzułmanina najważniejszym dniem modlitwy jest piątek. Meczety piątkowe są najbardziej okazałą świątynią w mieście i stanowi główny wyznacznik zewnętrznych cech miejskich (DZIUBIŃSKI, 1991). Ma to swoje uzasadnienie w układzie przestrzennym, ponieważ jedynymi w miarę prostymi i nieco szerszymi ulicami w mieście arabskim są drogi łączące meczet piątkowy z zamkiem lub bramą miejską. Nieodłącznym elementem meczetu są minarety, czyli strzeliste, wąskie i wysokie wieże zakończone ostrym daszkiem, służące do nawoływania i przypominania o modlitwie 5 razy dziennie. Dźwięk ten rozchodzi się jak kościelne dzwony i jest charakterystyczną cechą miast muzułmańskich, podobnie jak nieregularny układ ulic, czy mury miejskie. Słowo minaret, z arabskiego „*manara*” oznacza latarnię lub lampę (KOPALIŃSKI, 1985). Liczba minaretów jest zróżnicowana, jednak im jest ich więcej, tym wyższa ranga w świecie islamu. Najświętszym miastem dla muzułmanów jest Mekka w Arabii Saudyjskiej, która uważana jest za matkę miast. Rocznie przybywa tu około 1 mln pielgrzymów. W mieście tym urodził się Prorok Mohamet, a modlitwa przy świętym kamieniu Al Kaabba, uznawana jest za jeden z filarów wiary muzułmańskiej. Drugim miastem, będącym celem pielgrzymek, jest Medyna. Wynika to z faktu, że Prorok schronił się w tym mieście przed prześladowaniami, a data tej ucieczki (16 lipca 622 r. n. e.) uznawana jest za oficjalną datę powstania islamu (KOZŁOWSKI i in., 1989). Przy meczetach często są zlokalizowane szkoły koraniczne, tzw. medresy. Są one przeznaczone dla mężczyzn, a wykładają w nich teologię i prawo koraniczne. Niektóre z nich były załączkami uniwersytetów. Często są to bardzo piękne budowle, o oryginalnej architekturze, a charakterystycznym elementem jest bogaty styl zdobień i dekoracje pełne niezwyklej sztukaterii.

Bazary jako element fizjonomii. Opisu-jąc wygląd miasta arabskiego nie można pominąć przestrzeni związanej z handlem. Bazar czyli suk (souq), oprócz meczetu i łaźni, stanowi charakterystyczną przestrzeń w mieście arabskim. Jest to centrum handlowe. Pierwsze wrażenie, jakie nasuwa się po jego odwiedzeniu, to niezwykła kolorystyka, różnorodność bardzo oryginalnych towarów i chaos przestrzenny. W rzeczywistości jego lokalizacja podlega ścisłym regułom (WILLET, 1999), a układ stoisk powielany jest od Maghrebu⁶ do północnych Indii. Suk obejmuje gęstą sieć uliczek wraz z budynkami i ich piwnicami. Światło dzienne słabo dociera do wnętrza. Sklepy ulokowane są wokół głównego meczetu piątkowego, według określonej hierarchii. Najważniejsi są sprzedawcy świec, zapachów i innych przedmiotów religijnych. Obok nich koncentrują się księgarze, ciesząc się niezwykle szacunkiem w krajach muzułmańskich oraz sprzedawcy drobnych artykułów ze skóry. Następnie ulokowane są stoiska z odzieżą i materiałami, a za nimi meble, artykuły gospodarstwa domowego. Przy murach miejskich znajdują się najbardziej podstawowe towary. Na peryferiach swe stoiska mają sprzedawcy artykułów metalowych, kowale oraz inni rzemieślnicy. Wśród nich znajdują się np. wytwórcy siodeł, sznurka, namiotów, worków i innych rzeczy potrzebnych do podróży. Na samym końcu ulokowane są stragany garbarzy i garncarzy, uciążliwe ze względu na przykry zapach czy dym. Suki arabskie można porównać do średniowiecznych placów targowych w Europie. Można na nich kupić artykuły, które przeciętny Europejczyk ogląda tylko na filmach historycznych, np. bębny, elementy kute, miedziane garnki i czajniki, lampy ze skóry, ręcznie robione buty, czapki lub inne elementy odzieżowe robione na szydełku, jedwabne stroje ręcznie haftowane, przedziwne rzeczy ze skóry, np. buklaki na wodę, torby, krzesła, dywany i kilimy ręcznie tkane. Można również zobaczyć mężczyzn przebranych za kobiety, rzucających nożami, muzykantów z przedziwnymi instrumentami, zaklinaczy węży, małpy w klatce, a także posmakować soków ze świeżych owoców, pieczonych głów baranich czy innych lokalnych przysmaków w zależności od kraju, w którym jesteśmy. Oczywiście bazarom towarzyszy gwar, dym, nawoływania handlarzy, ale także nawoływania do modlitwy.

Miasta arabskie, ich „klimat kulturowy”, magia przeszłości, starych i zapomnianych za-

⁶ Kraje północno-zachodniej Afryki: Maroko, Algieria, Tunezja, czasami także Libia.

wodów, kolorystyka budowli i towarów, a także zabytki wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa Przyrodniczego i Kulturowego UNESCO⁷, tworzą swojego rodzaju muzeum w świecie realnym, którego w tej formie nie spotka się nigdzie na świecie na taką skalę.

LITERATURA

- Dziubiński A., 1991: Miasta muzułmańskie do końca XVIII wieku. Charakterystyka ogólna. W: Samsonowicz H. (red.): Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach. PWN, Warszawa: 147–156.
- Kielczewska-Zaleska M., 1976: Geografia osadnictwa. PWN, Warszawa: 202–206.
- Kopaliński W., 1985: Słownik mitów i tradycji kultury. PIW, Warszawa: 48 ss.
- Kozłowski J., Langer J., Zagajewski T., 1989: Atlas wyznań w Polsce. KAW, Kraków: 63–65.
- Leszczycki S., 1932: Analiza fizjonomii miasta. Wiadomości Geograficzne, 3–5, Kraków: 1–6.
- Leszczycki S., 1950: Fizjonomia miast anatolijskich. Przegląd Geograficzny, 32: 179–191.
- Liszewski S., Maik W., 2000: Wielka Encyklopedia Geografii Świata. Osadnictwo, 19. Wyd. Kurpisz, Poznań.
- Maik W., 1992: Podstawy geografii miast. UMK, Toruń.
- Ponnaratt R., 2001: Człowiek, kultura, cywilizacja. Seria Nasza Ziemia, 2. Wyd. Kurpisz, Poznań.
- Rościszewski M., 1989: Azja Zachodnia, Seria Biblioteka Geograficzna, WSiP, Warszawa: 18–20.
- Roaf M., 1998: Mezopotamia. Wielkie Kultury Świata. Diogenes.
- Srumiło-Miłosz G., 1979: Radziecka Azja Środkowa. Mały przewodnik turystyczny, KAW, Warszawa.
- Willett D., 1999: Tunezja. Praktyczny przewodnik. Wyd. Pascal, Bielsko-Biała, wyd. II.
- Zdrojewski E., 1994: Zarys geografii osadnictwa. Przewodnik do ćwiczeń. WSP, Słupsk.

⁷ Na listę UNESCO wpisane są m. in. Damaszek, Aleppo (Syria), Tunis, Sousse, Kairuan (Tunezja), Marakesz, Fez, Essaouira, Tetouan (Maroko), Sana, Shibam, Zabid (Jemen), Bam (Iran).